

A közép-európai tér fejlődésének kérdései

MILETICS PÉTER–PÁL VIKTOR¹

A szuperhatalmi szembenálláson alapuló jaltai bipoláris világrend felbomlása, az 1989 utáni máltai Európa-modell máig sem lezárult formálódása arra készíti a politikai és a tértudományok művelőit, hogy újragondolják a kontinens térszerkezeti struktúráját és megkíséreljék a változási folyamatok elemzését.

Az 1989 előtti, két szuperhatalmi befolyási területre osztott és ezáltal leegyszerűsített európai térmodell egyfajta stabilitás záloga volt. A nagyhatalmak hanyatlása – amely az Amerikai Egyesült Államok esetében relatív hanyatlásként értelmezhető –, valamint a birodalmi Szovjetunió széthullása –, lehetővé tette ún. másodrendű hatalmak felemelkedését (KENNEDY P. 1992). Mindez együttjárt a regionalizmus eszméjének előtérbe kerülésével. Az európai keleti és nyugati geopolitikai blokkok megszűnése (CSABA L. 1997) lehetővé tette hogy, az Európai Közösség – és különösen Németország, amely önmagában is globális gazdasági hatalom – hozzákezdhesen regionális erőterének kialakításához (NAGY L. 1995). Ezek a folyamatok, valamint Kelet-Közép-Európa mint új geopolitikai entitás megszűlése (MILETICS P. 1996) – amely természetes módon kapcsolódik az új európai regionális német erőközpontozáshoz – bonyolultabbá tették a kontinentális tér szerkezetét. Ismét előtérbe kerültek a hármas felosztású térmodellek (SZÚCS J. 1986; PARKER G. 1983), – amelyek további szubrégiókra bonthatók –, de emellett természetesen létezhetnek más megközelítések is. Elfogadva az európai földrész hármas tértagolását, a továbbiakban Közép-Európa (Mitteleuropa²) térfelújítási problémáit szeretnénk a teljesség igénye nélkül bemutatni.

Mit jelent Közép-Európa?

A politikai tér lehatárolása sohasem könnyű. A közép-európai régiót illetően mindez hangsúlyozottan igaz, hiszen történelmi, etnikai, kulturális, földrajzi határai nem fedik egymást. A különböző tudományok által eltérően meghúzott régióhatárok azt a benyomást kelthetik, hogy Közép-Európa inkább politikai fogalom mintsem geográfiai realitás (NAGY L. 1995), amelynek határai a meghatározó politikai érdekek szerint változhatnak³.

¹ PhD hallgatók, Janus Pannonius Tudományegyetem, Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7644 Pécs, Ifjúság u. 6.

² Friedrich NAUMANN 1915-ben Berlinben jelentette meg *Mitteleuropa* c. munkáját, amely egyfajta igazolása volt a közép-európai régiót érintő német birodalmi aspirációknak. Az Osztrák-Magyar Monarchiával egyesítendő II. Német Birodalomnak szüksége volt egy agrárius háterszagra. A régió a Berlin–Konstantinápoly–(Bagdad) tengelyre épült volna és NAUMANN szerint ez a német dominanciájú gazdasági világbirodalom nemcsak életképes lehetett volna, hanem a megoldotta volna a térséget súlyosan terhelő és megosztó etnikai kérdéseket is.

³ Karl HAUSHOFERnek, a két világháború közötti német geopolitika meghatározó személyiségének megállapítása, amely elsősorban a régió K-i, kisállami részére vonatkozott. Véleményünk szerint Közép-Európa térszerkezetének változásai alapján mindez a térség egészére igaz.

Az európai térszerkezet fejlődésének bizonyos történelmi időszakaiban a központi régió – Mitteleuropa – az ütközőzóna szerepét játszotta, peremhatalmi versengések színtere volt (BARÁTH T. 1986). Az európai kontinentális tér történelmi fejlődését vizsgálva az is kiderül, hogy voltak olyan időszakok, amikor a közép-európai régió határmegtartó erői megsemmisültek és a térség – általában megosztottan – integrálódott nagyobb geopolitikai egységekbe.

Közép-Európa határai, amelyeket a természetföldrajz mint tértudomány kijelöl, gyengék, térmegtartó szerepük csekély. Közép-Európa a fizikai földrajzi térnek körülbelül azon része, amelyet Ny-on a Rajnai-árok, K-en a Kelet-európai-síkság határol. A térség É-i határát az Északi- és a Balti-tenger jelenti, D-en megközelítőleg az Alpok hegységrendszere, valamint a Dráva–Maros vonal egy rövid szakasza jelöli ki a régióhatárt. Világosan látszik, hogy a régió politikai földrajzi határai kevéssé fedik a természetföldrajzi tájhatárokat.

Közép-Európában a geográfiai és a politikai-történelmi régióhatárok ritkán estek egybe. A politikai határokat elsősorban az egyes államok szuverenitásának korlátaiként értelmezhetjük (TAYLOR, P. J. 1993), amelyeket földrajzi tényezők gyengíthetnek, vagy erősíthetnek⁴. A régióban a határok tartóssága véleményünk szerint sokkal inkább köszönhető kulturális, történelmi, gazdasági és politikai tényezők térmegtartó erejének, mint a természetes határoknak, amelyekből egyébként is kevés van a térségben⁵. Ennek köszönhetően a régióban elsősorban a történelmi, etnikai határok stabilitásának, avagy éppen instabilitásának, egybeeséseiknek vagy eltéréseiknek jelentősége meghatározó (BIBÓ I. 1986).

Közép-Európa mint történeti-politikai földrajzi táj, a különböző geográfiai, néprajzi, politikai és kulturális tényezők által kialakított természetes régió, amely földrajzilag csak bizonytalanul írható körül. Lényeges elem, hogy külső határai nem élesek, a térség általában Németország felé gravitál és a területén a keresztény-germán kultúrkör hagyományai dominálnak (BARÁTH T. 1986). A közép-európai lokális történelmi akciócentrumok⁶: a Rajna-vidék, Berlin, Gniezno, Prága, Buda, Bécs és az „őskantonok” – habár nem

⁴ A legmagasabb európai hegység, az Alpok hegységrendszere is viszonylag gyenge néprajzi és politikai választóvonal, hiszen hágóinak jelentős részét már a rómaiak is rendszeresen használták. A nagyhatalmi ütközőzónában elhelyezkedő svájci állam inkább politikai garanciáknak köszönheti határainak tartósságát, habár tagadhatatlan, hogy Svájc történelmi-politikai földrajzi magja a Szent Gotthard-hágót ellenőrző Uri, Schwyz és Unterwalden területén alakult ki (POUNDS, N. J. G. 1963). A Habsburg hatalommal szemben, az öngazgatási jogok megvédése céljából hozta létre a három „őskanton” 1291-ben szövetségét. A területiális és politikai egységek, a kantonok 1515-től semleges politikát folytattak és ennek nagyhatalmi elismeréseként az 1648-as vesztfáliai béke garantálta Svájc szuverén állam fejlődését, majd az 1815-ös bécsi kongresszus deklarálta az örökös semlegességet.

⁵ Nem teljesen értünk egyet a korábbi magyar politikai földrajzi iskola (pl. RÓNAI A. 1943) állításaival, miszerint a legjobb határok az elválasztó funkciót (is) betöltő természetes határok. Képviselőinek véleménye szerint – amely jelentős részben politikai indíttatású – Európa legtartósabb és legjobb határa a Kárpátok vonulatain húzódó magyar határok voltak. Úgy gondoljuk, hogy 1526 után ezek a határok történelmi keretként valóban tovább éltek – hasonlóan a történelmi Csehországhoz (Bohémiahoz) –, de feloldódtak egy nagyobb birodalom kereteiben.

⁶ Az egyes európai államok magterületei, amelyek köré a történelmi-politikai fejlődés során olyan különböző területek szerveződtek, amelyekből az állam létrejött (POUNDS, N. J. G. 1963 és TAYLOR, P. J. 1993). Ezek a magterületek azonban nem feltétlenül esnek egybe az egyes államok tényleges gazdasági centrumaival, amelyek kialakulására a világgazdaság térszerkezete is hatással van.

feltétlenül esnek egybe a modern szubregionális gazdasági, demográfiai központokkal – kijelölik azokat a mai államokat, amelyeket némileg önkényesen Közép-Európához tartozónak vélünk.

Közép-Európát (Mitteleuropa) politikai földrajzi szempontból a következő országok alkotják: Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Ausztria, Szlovénia, Liechtenstein és Svájc (1. ábra).

Románia véleményünk szerint túlságosan szorosan kötődik a Balkánhoz, az elemzések is hol a délkelet-európai, hol a közép-európai térhez sorolják. Emellett, ha ragaszkodunk a geográfiai elemek elválasztó és térmegtartó erejéhez, a Kárpátok kettévágja a román államot, növelve a regionális térfelosztás bizonytalanságait. Horvátországot fenye-

1. ábra. Közép-Európa országai
States of Central Europe

getettsége, intézményrendszereinek sajátos működése miatt nem soroljuk Közép-Európához. A két ország egyfajta átmeneti területet képez a Balkán és Kelet-Európa irányába.

A balti államokat többen a közép-európai régió részeként értelmezik. A terület kapu szerepe miatt jórészt hatalmi ütközőzónaként⁷ funkcionált. Anélkül, hogy tagadnánk a balti államok tradicionális kapcsolatait a térséggel, úgy véljük, hogy az egykori Kurland és Livónia elsősorban az „Északi-Mediterráneum” maritim politikai, gazdasági kapcsolataihoz kötődött mint az inkább kontinentális jellegű Közép-Európához. Ezért Lettország, Litvánia és Észtország egy sajátos perifériát alkot Észak-, Kelet- és Mitteleuropa között.

Közép-európai térmodellek

Úgy véljük, hogy Közép-Európa az európai térszerkezet fontos része, amely nélkül a kontinens territoriális, gazdasági, kulturális, geopolitikai fejlődése nehezen értelmezhetővé válna. Területén a történelmi fejlődés során számos politikai képződmény alakult ki. Fokozza a regionális lehatárolás nehézségeit, hogy a peremtérségek az erőviszonyoknak megfelelően, esetenként geopolitikai ékeket alakítottak ki Közép-Európa területén, ezért azoknak a térmodelleknek a határai – amelyek lefedni igyekeztek a régiót – ritkán estek egybe, általában alkotóik politikai szándékait (is) tükrözték.

A századfordulón az erősen szociáldarwinista német politikai földrajzi iskola megalkotta az első európai, ismérvegyüttesen alapuló térmodelleket. Ez tudományosan alátámasztotta a birodalmi Németország nagyhatalmi törekvéseit. A germán Mitteleuropa és Kelet-Közép-Európa az a tér, ahol a germán népek meghatározó szerepet játszottak és mindezt a német nyelv regionális szerepével, valamint a német államok geopolitikai törekvéseivel támasztották alá. Ez a felfogás a szűkebb Közép-Európán a Németországgal egyesítendő Osztrák-Magyar Monarchiát értette, de a régióhatárokat más térségek rovására gazdaságpolitikai-hatalmi megfontolásokból messze kitolta (NAUMANN, F. 1915). Az 1930-as években a német Mitteleuropa felfogás kiegészült a kisállami Zwischeneuropa (Köztes-Európa) területével, ahol a német dominancia érvényesül (GÁL I. 1986). Ezáltal Közép-Európa a Rajnától a szovjet határokig terjedő térséggé vált, amelyhez szorosan kapcsolódik a Südostrum (Balkán) alrégiója. Ez az elmélet a német Geopolitik-iskola megalapítójának, Karl HAUSHOFERnek a térfelfogását szemlélteti, aki Mitteleuropa K-i területeit (Kelet-Közép-Európa) Franciaország által kreált pufferzónaként definiálta. A német geopolitikus azt állította, hogy Mitteleuropa határait politikai megfontolásokból, a mindenkor erőviszonyoknak megfelelően lehet torzítani, változtatni.

1936-ban Victor BAUER megjelentette a Zentraleuropa c. munkát, amelyben elsősorban földtani, földrajzi, növénytani, embertani és történelmi szempontok alapján a régió határait a Danzig–Trieszt–Valona–Konstantinápoly–Odessza–Königsberg közötti vonalakkal jelölte ki (GÁL I. 1986).

7

A balti államok területe számos hatalom számára a kelet-európai térségre nyíló meghódítandó kaput, vagy Kelet-Európa államainak tengeri kijáratot jelentett. Ezért a mai Lettország, Litvánia és Észtország olyan területté vált, amely nek birtoklása felboríthatta a baltikumi geopolitikai erőegyensúlyt.

A magyar térfelfogás általában ütközött a némettel: a Monarchia helyén elképzelt magyar vezetésű föderációk a megfelelő tér és erőforrások birtoklása révén kellő mértékben ellensúlyozhatnák a német hatalmi törekvéseket. Ennek az elképzelésnek JÁSZI Oszkár volt az első számú prófétája. Hasonló álláspontot képviselt CSETÉNYI József, aki azonban a magyar revíziós igényeknek megfelelő Duna-medence központú és magyar dominanciájú térfelfogásban gondolkodott, mert véleménye szerint csak ezáltal lehet ellensúlyozni az európai egyensúlyt megbontó Németországot.

BARÁTH Tibor és BIBÓ István a nagy történelmi erővonalaknak megfelelően modellezték az európai tér szerkezetét és elsősorban az alrégiók hangsúlyozásával utaltak egyfajta közép-európai tér létezésére. BIBÓ tanítványa, SZÜCS J. a hármas térfelosztás képviselője (RING É. 1986), de még többen ragaszkodnak a kontinentális tér bipolaritáson alapuló felosztásához, mint pl. NIEDERHAUSER Emil, SCHÖPFLIN György.

Oscar HALECKI (1995) négy nagyrégióra osztotta fel Európát és térmodellje a közép-európai tér kettősségét sugallja. Létezik nála egy német Nyugat-Közép-Európa és egy (elsősorban lengyel meghatározottságú) Kelet-Közép-Európa. Természetesen születnek más térmodellek is, gondoljunk az 1920-as években elsősorban Franciaországban elterjedt L'Europe Centrale német- és magyarelles, a Kisantant köré szerveződő régiójára.

A mindmáig talán legnagyobb hatású globális geopolitikai elemzés a 20. sz. első felében született. Sir Halford MACKINDER az akkori német térigényekkel szemben adott tudományos igényű alternatívát, amelynek alapállításait az új geopolitika 1970-es években történő megfogalmazásáig kevesen vitatták. Ebben a felfogásban Közép-Európa jelentős része egy kisállami ütközőzóna, a jelenlegi Kelet-Közép-Európa kulcsfontosságú térség, birtoklása a nagyhatalmiság egyik záloga.

A hidegháború időszakában általánossá vált és számos nyugat-európai (elsősorban francia és brit), valamint amerikai elemzés máig követi, hogy Közép-Európát nem önálló régióként értelmezi, hanem Eastern-Europe, Europe l'Est részeként (SWAIN, G.–SWAIN, N. 1993; O'LAUGHLIN, J. 1993). Ennek ellenére Közép-Európa mint történelmi-geopolitikai fogalom és régió újjászületőben van, habár a térmodellek határai változatlanul gyakran nem esnek egybe. HANÁK Péter, Václav HAVEL, KONRÁD György és FEJTŐ Ferenc elsősorban a dunai térséget, az egykori Osztrák-Magyar Monarchia által lehatárolt területeket érti alatta, míg Geoffry PARKERNél Mitteleuropa a Rajna-vidék és az egykori Szovjetunió Ny-i határa közötti teret jelenti.

Közép-Európa egészét tartósan sohasem fedte le egyetlen birodalmi terület sem, mindig jellemezte egy belső territoriális megosztottság. A térség gyakorlatilag sohasem szerveződött teljesen uniformizált egységgé, nem alkotott önálló és hosszú életű gazdasági-geopolitikai erőteret, nem valósította meg a birodalom, a kultúrkör szerves integrációját. Minden olyan történelmi pillanat, amikor egy hatalom egyesíteni szándékozott a régiót, kiváltotta a peremállamok kétoldali nyomását, amelynek célja a térség hatalmi multipolaritásának konzerválása volt.

Közép-Európa térszerkezetének változásai

A történelmi fejlődés során a kontinens politikai struktúrái különböző területeket kapcsoltak össze, sok esetben tekintet nélkül a földrajzi tényezőkre. A európai államok, mint politikai-területi realitások kialakulásának iránya döntően Ny-ról haladt K-i irányban.

A közép-európai régió kialakulását a szubregionális germán királyságok K-i irányú terjeszkedése indította el, amelyet a Frank Állam vezetett. A tudatos hódítások eredményeként létrejött Nyugat-Európában egy erőközpont, amely képessé vált K-re tekintő innovációs folyosók kialakítására, amelyek az Elba torkolata és az Alpok közötti fronton döntő szerepet játszottak a térszervezésben; amelynek legfőbb eszköze a katonai erő volt. A birodalom K-re történő terjeszkedésével párhuzamosan létrejött az első középkori nagyhatalom Európában. A Frank Birodalom geopolitikai központja Nyugat- és Közép-Európa határán, a Rajna-vidéken alakult ki, K-en az állam határai az Elba–Duna vonalára támaszkodtak. A birodalmi térszervezésben kiemelkedő szerepet játszott az egyház és a hadsereg. A püspöki egyházmegyék és a határvédelmi funkciók ellátására szervezett őgrófságok⁸ integrálták a peremvidékeket és nagymértékben hozzájárultak az európai intézményrendszerek makroregionális elterjedéséhez.

A 843-as Verduni egyezményben⁹ felosztották az európai tér univerzalizmusát (is) szimbolizáló nemzetek feletti birodalmat és az etnikailag tisztán germán állam (HALECKI, O. 1995), a Keleti Frank Királyság jelentette az első politikai-territoriális realitást a közép-európai térségben. Az egyezményt követően a korábbi birodalmi „heartland”, a Rajna-vidék, egészen az Alpok rendszeréig, valamint Itália É-i területei egy köztes ütközőállamot alkottak a két régió határán. Az egykori uralkodó nevét máig őrző pufferzóna mint területi szuverenitás hamarosan elenyészett az egymással vetélkedő Ny-i és K-i hatalom nyomására¹⁰. A későbbi évszázadokban ez a terület állandóan vitatott határvidékké változott, amelynek birtoklásáért számtalan háborút vívtak. Az „európai kakasviadatok” térségében (PARKER, G. 1983), a Nyugat- és a Közép-Európa között a régióhatárok állandóan pulzáltak az erőközpontok közötti változó állapotoknak megfelelően. A hatalmi törésvonalak mentén jelenleg egy szűk, független töredékállamiság létezik, amelyet a Rajna deltája körül formálódott, ütközőállami szerepet betöltő Benelux államok, valamint D-en, az alpesi szubrégióban az állami szuverenitását 600 éve őrző, etnikailag és nyelvileg sokszínű Svájc alkot.

A 8. sz.-ban megindult K-i irányú germán terjeszkedést¹¹ a 10. sz.-tól az új geopolitikai centrum, a német állam¹² kezdeményezte. I. Ottó német király felvette a császári

⁸ Úgy véljük, hogy éppen pufferzóna szerepük miatt az őgrófságokban (markok) alakultak ki a nemzetállamra jellemző területi függés, területhez való személyes kötődés első csírái, amelyek Nyugat-Európában általánossá váltak.

⁹ A Strasbourg-Verduni egyezményben csak a birodalom territoriális felosztására került sor NAGY L. Károly három utóda között, a császári c. oszthatatlan maradt, azt az ún. Középső Királyság uralkodója Lothar örökölte. A K-i részek (Keleti Frank Királyság) uralkodója Német Lajos, a Ny-i területeké (Nyugati Frank Királyság) Kopasz Károly lett.

¹⁰ A 870-es Merseni, majd a 880-ban megkötött Ribemonti egyezmény már ezt a megváltozott hatalmi-területi állapotot rögzítette.

¹¹ A germán államok, elsősorban a Frank Birodalom, majd 962 után a Német-Római Császárság által irányított K-i irányú terjeszkedés „Drang nach Osten” néven ismert. Elsődleges célja a szlávok lakta kelet-közép-európai térség volt, amely a 13. sz.-ban a Baltikumot, valamint a balti kapukon keresztül a kelet-európai régiót is megcélozta. A 19–20. sz.-ban a modern német állam ismét felújította ezt a politikát, amelyet igyekezett „tudományosan” alátámasztni a politikai földrajz, ill. a geopolitika segítségével.

¹² A Német Királyság (Regnum Teutonicum) elnevezés csak a 11. sz.-tól vált általánossá. A német szó elsősorban a beszélt nyelvre és nem népre vagy területre utal és még a 14. sz.-ban is elterjedtebb volt a deutsche lande (német földek) mint a Deutschland (Németország) fogalom (FULBROOK, M. 1993).

címet (FULBROOK, M. 1993), ezzel létrehozta a Német Királyság és a Római Birodalom (császárság) politikai unióját. Az Európa univerzalizmusát szimbolizáló császári cím legitímálta a K-i irányú terjeszkedést, amit alátámasztott a kereszténység terjesztésének missziója is. Ezen kívül fontos szerepet játszott a közép-európai tér formálásában a német területek relatív túlnépesedése (POUNDS, N. J. G. 1997). A demográfiai nyomás eltüntette azokat a korábban gyenge határként funkcionáló erdőségeket, mocsaras területeket, amelyek a régió belső választóvonalaként működtek a szláv és germán etnikumok között. A „Drang nach Osten” ezáltal nemcsak a közép-európai teret szervező erővé vált, hanem egyben a kora középkori német imperializmus¹³ eszköze is lett.

A növekvő német nyomás, az egyre erőteljesebb kolonizáció arra kényszerítette a mai Csehország területén, ill. az Elba–Saale és az Odera–Neisse folyók között élő szláv népeket, hogy kialakítsák saját politikai-területi szervezeteiket és ezzel tevékenyen járuljanak hozzá az európai földrész térszerkezetének kifformálásához.

A kora középkori keresztény közösséget alkotó valamennyi, a közép-európai térben megszerveződött területi realitás eredete a 10. sz.-ra tehető¹⁴. A három politikai kristályosodási pont közül a magyar és a lengyel állam történelmi magterülete szilárdnak bizonyult, termegtartó ereje hosszú ideig jelentős volt. A Kárpát-medence és a Visztula völgye (RÓNAI, A. 1936) más-más okok miatt ugyan, de önálló politikai-hatalmi térként funkcionált, amely képes volt ellenállni a Ny-i és a K-i erőközpontok nyomásának. A Ny-on és D-en nyitott Kárpát-medence ideális térsége volt a magyar államalapításnak és egyben kijelölte a terjeszkedési irányait. A lengyel állam Kárpátokra támaszkodó déli határai bizonyultak stabilnak, elsősorban a jó magyar-lengyel politikai kapcsolatoknak köszönhetően. Ny-on és K-en az állam határai ingatagok voltak és mindenkor a lengyel, valamint az ettől Ny-ra és K-re elhelyezkedő hatalmi központok közötti erőviszonyoknak megfelelően változtak.

A cseh állam fejlődése másként alakult. Annak ellenére, hogy rendkívül erősnek tűnő természetes határokkal rendelkezett, az egységes államiség német fennhatóság alatt valósult meg, és ez alakította ki az állam történelmi kereteit¹⁵. A cseh királyok elismerték a német főhatalmat, ezáltal országuk a Német-Római Birodalom részévé vált¹⁶.

A közép-európai régió K-i fele német nyomásra szerveződött Ny-i mintájú politikai-területi realitássá, ahol a három hatalmi központ, Prága, Buda és Gniezno (majd Krakkó) a latin Európa természetes részévé vált.

A régió határaitól K-re elhelyezkedő földrajzi térben a 10. sz.-ban kezdődött az államszerveződés, amelynek eredményeként a tagolatlan, Ázsia felé nyitott Kelet-Európában létrejött a Kijevi Rusz, amely azonban a bizánci (keleti) kultúrkör része maradt (SÁGI

¹³ Az imperializmust ebben az értelemben mint birodalomépítő, pontosabban térszervező és termegtartó eszközként fogjuk fel.

¹⁴ A 9. sz. elején megszerveződött Nagymorva Birodalommal nem számoltunk, mert az néhány évtizedes fennállás után, a század végére összeomlott, így a térszervezésben legfeljebb epizódszerepet játszott és a későbbi, tartósan létező államalakulatok teljesen más határok között alakították ki hatalmi területet.

¹⁵ Egyes csehországi hercegek már a 8–9. sz.-ban hajlandónak mutatkoztak a Frank Birodalommal és utódaival az együttműködésre. Az erőszakos hódítás elkerülése céljából már 845-ben egyes cseh fejedelmek elmentek Regensburgba, felvették a kereszténységet és elismerték a germán-német fennhatóságot (HALECKI, O. 1995).

¹⁶ Ezt a területi függést szimbolizálta, hogy a 973-ban Prágában felállított első cseh önálló püspökség mintegy 400 évig a mainzi érsekség fennhatósága alá tartozott.

ZS. 1997). Az 1054-es nagy schisma (egyházzszakadás) markánsabbá tette a kulturális, identitásbeli és térszervezési különbségeket, amelyek révén kialakulhatott Európa hármas térszerkezete.

A 11–13 sz.-ra viszonylag élesen kirajzolódtak az európai régiók közötti határok. Közép-Európa Ny-i részén a Rajna-vidéken kialakult német-francia konfliktuszóna képezett választóvonalat, K-i határait pedig a Kijevi Rusz és utódállamai¹⁷ alkották. A fekete-tengeri sztyeppövezet¹⁸ politikai vákuumnak bizonyult, amelyen keresztül az ázsiai hódítók – a mongolok – nemcsak az orosz államok területeit hódították meg, átalakítva, ázsiai elemekkel feltöltve intézményrendszereit és véglegesítették sajátos, kelet-európai jellegét, hanem veszélyeztették a közép-európai régió államait is.

Ez volt az első alkalom, hogy ezt a területet egyszerre érte kétirányú geopolitikai nyomás, ami a térség állami szuverenitásainak létét fenyegette, mert sem Ny-i, sem K-i irányban nem tudtak elmozdulni¹⁹.

A 12. sz.-ban a Német-Római Birodalom ismét kísérletet tett arra, hogy egyetlen politikai-hatalmi térben egyesítse Közép-Európát. Ez elsősorban a lengyel állam területiális megosztottsága miatt lehetségesnek látszott (HALECKI, O. 1995). Ekkor fejeződött be az Elba és az Odera közötti területek elfoglalása és megkezdődött a német telepések beköltözése, amely máig ható etnikai és politikai problémákat okozott. A német katonai hatalom nem volt képes megvalósítani a régió egyesítését, a K-i német fejedelmek és a baltikumi német területiális enklávék²⁰ azonban gyakorlatilag folyamatosan demográfiai, kulturális, sőt időszakonként katonai nyomás alatt tartották a lengyel államot. A német telepések megalapították Königsberg és Marienburg városát, elnémetesítették Szilézia Ny-i területeit, a poroszokat – nyelvük a 18. sz.-ban teljesen eltűnt – és megteremtették német Poroszországot.

A Magyar Királyság megőrizte területi és politikai szuverenitását, míg Csehország integrálódása a birodalomba sokkal eredményesebb volt. A német etnikum betelepülése, amelyet a cseh uralkodók is támogattak, jótékony hatást gyakorolt a helyi gazdaságra, de

¹⁷ A Kelet-európai-síkságon létrejött Kijevi Rusz és az utódállamok a bizánci geopolitikai centrum hatása alatt álltak, amely elsősorban kulturális és gazdasági téren volt számottevő. A Kijev központú hatalom kialakulása bipolárisra változtatta a kelet-európai erőteret, amely Bizánc bukása és az orosz állam újjászervezése után ismét imperiális és monocentrikus lett. Mindezt jól szimbolizálta a máig élő III. Róma-elmélet, amelynek révén a mindenkor Kelet-Európát ismét egy politikai térben egyesítő orosz hatalom igényt formál a teljes európai kontinentális térre.

¹⁸ A kijevi fejedelmek kísérletei, hogy a sztyeppövezetet geopolitikai érdekszférájuk részévé tegyék, csak annyiban bizonyult sikeresnek, hogy Sarkel várának elfoglalásával elpusztították az ütközőállami funkciókat betöltő Kazár Birodalmat. A hatalmi szempontból vákuumtérséggé váló terület megteremtette az Ázsia felől érkező nomád törzsek (úzak, besenyők, kunok), majd a mongolok támadásainak lehetőségét (SÁGI ZS. 1997).

¹⁹ A 13. sz.-ban a német kolonizáció folyamata felerősödött, a Német Lovagrend megjelent Magyarországon 1217 után, majd 1226-ban Lengyelországban is. Emellett a megerősödött osztrák hercegek, a Babenbergerek politikája a Magyar Királyságot is fenyegette. Ezzel szinte egyidőben indult meg a mongol invázió, amelynek Közép-Európa K-i részére nézve legkritikusabb szakasza 1241-1242 volt. Mivel a mongol támadást nem követte újabb hódítás, a K-i nyomás megszűnt, a térség államiságainak veszélyeztetettsége elhárult.

²⁰ Elsősorban a Brandenburi Őrgrófság és a Német Lovagrend állama jelentett veszélyt. A lovagrendet 1226-ban Konrád, mazóviai herceg hívta be a pogány porosz, pomerán területek megtérítése, ill. integrálása céljából. A német telepések számos helyen teljesen megváltoztatták az etnikai struktúrát és jellemzi a német befolyást, hogy több lengyel település jogállását a „*ius Teutonicum*” szerint szabályozták a 13. sz.-tól.

alapvetően német városi kultúrát eredményezett. A központi német hatalom gyengesége miatt a cseh hatalmi centrum vezető szerepet játszott a birodalomban²¹ és ez döntően meghatározta politikai orientációit.

A német birodalmi erőközpont hanyatlását elsősorban belső intézményi struktúrája okozta. A német állam térszerkezete kezdettől fogva a területiális egyházi és világi fejedelemségekre épült. A tradicionális, azaz törzsi hercegségek bukása ugyan viszonylag korán végbement, de ezt igen gyorsan követte a birodalmi tér újabb területiális felosztása (FULBROOK, M. 1993). Ez a magyarázata annak is, hogy bár a D-i és a Ny-i területeken igen gyors volt az urbanizáció folyamata, állandó uralkodói székhely nem alakult ki. A német geopolitikai mag állandóan vándorolt, nem stabilizálódott. A császárválasztás procedúrája, a legitimációs problémák meggyengítették a császári hatalmat, amely a 14. sz.-tól egyre inkább a saját dinasztikus birtokokra épült, megkísérelve egy szilárd regionális erőközpont kialakítását²². Miközben a Habsburgok és a Luxemburgok egyaránt a közép-európai tér centrumában – Prága és Bécs – alakították ki hatalmi székhelyüket, a régió Ny-i felén mindez orientációs válságokat okozott.

A Rajna-vidéken (Németalföld) és Svájc területén a birodalom dezintegrációja felgyorsult, a régióhatárok egyre kevésbé estek egybe a német erőter határaival. Ennek következtében a Németalföld az atlanti térség felé orientálódott (PAPN. 1997) és területén egyre gyorsabb gazdasági fejlődés következett be, amely a rajnai területek gazdasági és politikai orientációjára is meghatározó volt. Az 1499-es bázei békeszerződés véget vetett a svájci kantonokkal vívott háborúknak, felmentette az „eskütársakat”²³ a birodalmi adófizetés alól, megteremtette a szuverén politika gyakorlásának lehetőségét, de facto elismerte Svájc területiális egységét, ütközőállami szerepét.

A Habsburg-ház hatalmi bázisát az örökös tartományok jelentették, amelyekre támaszkodva a 16. sz. elején ismét megpróbálkoztak az egyre szétforgácsoltabb közép-európai régió egyesítésével, amely egyben a kontinentális hegemonia megteremtését jelentette volna (KENNEDY P. 1992). Az atlanti Európa központjával, Franciaországgal vívott küzdelmekkel párhuzamosan Közép-Európa K-i határai ismét veszélybe kerültek, sőt az Oszmán Birodalom geopolitikai éke mélyen benyúlt a régióba.

²¹ A cseh fejedelem 1158-ban ismét megkapta a királyi címet, amely immár örökletes volt (HALECKI, O. 1995). A birodalmat sújtó nehézségeket kihasználva 1212-ben I. Ottokár kieroszakolta a Szcífliai Aranybullát, amely megerősítette Csehország kiváltságos helyzetét, gyakorlatilag eltörölte kötelezettségeit, amelyet az 1356-os Német Aranybulla megerősített.

²² A német monarchia öröklési rendje a választáson alapult, amelynek végső, szabályozott formáját Metzben, 1356-ban Luxemburgi IV. Károly adta ki. A Német Aranybulla előírásai szerint a császárt hét választófejedelem választotta. Mindez betetőzése volt annak a folyamatnak, amelyet a birodalom területiális berendezkedése indított el. A területi fejedelemiség rendszerét II. Frigyes legitímálta azáltal, hogy 1220-ban a német egyházi vezetőket, majd 1231-ben a világi tartományurakat jogilag is elismerte önálló fejedelmeknek. A területiális felosztás során olyan sajátos, kiváltságokkal rendelkező képződmények is létrejöttek, mint az 1162-ben alapított Hanza-szövetség, amely területi jogokat is szerzett.

²³ Eredetileg a három őskanton szövetségét jelentette, de ez a szövetség folyamatosan bővült önként csatlakozó kantonokkal, ill. meghódított területekkel, amelyek csak hosszú, feszültségektől sem mentes fejlődés után váltak teljes jogú tagjaivá az Eidgenossenschaftnak. A kantonok legitím elszakadása a birodalomtól 1499-től realitássá vált. Svájc 1515-től semlegességi politikát folytatott és ezeknek megkésztet nagyhatalmi elismerését jelentették az 1648-as vesztfáliai béke és az 1815-ös bécsi kongresszus határozatai.

Ez a magyar államiság önállóságának elvesztésével, a magyarság számára demográfiai, gazdasági katasztrófával járt együtt. A magyar szuverenitás elveszett, vagy legalábbis erősen korlátozódott, az állam területe pufferzónává változott. A Habsburg Birodalom egyrészt védelmezte a régió K-i határait, másrészt integrálta a maradék Magyarországot és jó úton haladt, hogy új geopolitikai irányok felé forduljon.

A cseh államiság még súlyosabb helyzetbe került 1621 után, amikor beolvasztották az örökös tartományok közé. A két állam történelmi keretei ugyan megmaradtak, de Csehország teljesen elveszítette szuverenitását, míg Magyarország csak fájdalmasan hosszú emancipálódási folyamat eredményeként szerzett korlátozott önállóságot.

Miközben a közép-európai régióban az önálló államterek – kivéve Lengyelországot – egy nagyobb területi egységben integrálódtak, Közép-Európa domináns nagyhatalma, a Habsburgok állama igyekezett a térség Ny-i felében is újraszervezni a birodalmi egységet. A geopolitikai centrum korábbi gyengesége és eltávolodása a Rajna-vidékről azzal a következménnyel járt, hogy a hatalmi vákuumba került területen metszették egymást a versengő európai államok erővonalai. Ennek következtében a német állam területe hadszíntérré vált, másrészt Közép-Európában egy új választóvonal alakult ki, nagyjából az Elba vonalát követve. A folyótól Ny-ra eső területek Nyugat-Európa társadalmi-gazdasági-politikai modellje szerint fejlődtek, K-en az ún. „második jobbágyság” struktúrája terjedt el. A régió térképző faktorait tovább gyengítette a kulturális egység megrepedése, amelyet az 1555-ös augsburgi vallásbéke szentesített. A „cuius regio eius religio” elve tulajdonképpen a vallásszabadság területi alapon történő elismerése, amely tovább erősítette a birodalom – és a régió – politikai-territoriális tagoltságát (FULBROOK, M. 1993). A folyamatot csak átmenetileg akasztotta meg a Habsburg egységesítési kísérlet a 18. sz.-ban. A vesztfáliai béke 1648 után a német területeken a multipoláris, azaz az államok (Kleinstaaterei) modell (BIBÓ I. 1986.) vált meghatározóvá, ahol erős mikroregionális hatalmi rendszer alakult ki.

A megerősödött német középhatalom, Brandenburg a francia elképzelések szerint geopolitikai ellensúlyt képezett a közép-európai régió K-i felében nagyhatalmi szerepet betöltő Habsburg Birodalommal és Svédországgal szemben. Mindez megteremtette annak az előfeltételeit, hogy a kisállami struktúrájú régió Ny-i részei tartósan az atlanti Európa befolyása alá kerültek, tovább gyengítve Közép-Európa térmegtartó erőt.

A térség K-i részében a német államok és a Kelet-Európát birodalmi térré szervező Oroszország kettős geopolitikai nyomás alá helyezte a nagyhatalmi szerepet igénylő lengyel államot. A 14. sz.-tól a 17. sz. közepéig a lengyel erőtér még annak a lehetőségét is hordozta, hogy esetleg egy kelet-közép-európai hatalom egyetlen geopolitikai tömbben egyesíti saját államterületét és Kelet-Európát. Végül azonban Kelet-Európa Moszkva-köz-

24

A békeszerződés rendezte a katolikus-protestáns ellentéteket, meghatározta a központi (császár) és a regionális hatalom (birodalmi fejedelmek) viszonyát és rendelkezett az európai hatalmi egyensúlyról. Franciaország – amely meggátolta a svéd geopolitikai erőközpont németországi kialakítását – valamint az átmenetileg katonai nagyhatalommá vált Svédország garantálta a békeszerződést. Ez biztosította számukra a mindenkor invázió lehetőségét és ennek következtében „Németország” csak korlátozott szuverenitással rendelkezett. A területi rendezés: Elzász Franciaországhoz került, de a Birodalomhoz is tartozott. A Lotharingiai Hercegség státusát nem rendezték, a terület továbbra is birodalmi hűbérbirtok maradt. Nyugat-Pomeránia Svédországhoz, Pomeránia K-i része a megerősödött Brandenburghoz került.

pontú erőszakos egyesítése vált realitássá és a III. Róma és a K-i német államok nyomása következtében megszűnt a közép-európai tér utolsó nem germán állami szuverenitása²⁵.

Ennek következtében közvetlen és szűk konfrontációs zóna alakult ki Kelet- és Közép-Európa között, amelyet a K-i térség nagyhatalma, a birodalmi Oroszország a 18–19. sz. során többször sikeresen átlépett (SÁGI ZS. 1997). A régióhatárokon történt áthatolások jelzik azt, hogy a III. Róma igényt formált a kontinens feletti hegemoniára, ill. hogy Közép-Európát olyan hatalmi vákuumnak tekinti, amelyet az orosz geopolitikai befolyás hivatott betölteni.

A Közép-Európa K-i részén létrejött német erőterek nem tudták ellensúlyozni a kelet-európai térség nyomását, részben azért mert a régió nagyobbik részének birtoklásáért a német területeken állandósult az osztrák-porosz hatalmi versengés. A 18. sz. második felétől az eleinte nemzeti úton fejlődő porosz állam európai nagyhatalomnak számított²⁶, amely Rajna-vidéki birtokai révén azonban jobban képviselhetette az össznémet érdekeket a nemzetállami Nyugat-Európával szemben, mint az egyre inkább dunai hatalommá váló Ausztria²⁷. Ennek oka nagyrészt az volt, hogy a Habsburg területi állomány jelentős része a birodalmi határokon kívül esett és számos nehézséget okozott a német egység kialakítását megelőző vitákban. A Német-Római Császárság megsemmisülésével a territoriális fejedelemségek szuverén kis- és középhatalmakká váltak, Németország egyetlen legitím politikai-területi intézményévé lettek. Az osztrák császár birtokai révén csak egy a sok német területi uralkodó közül esett kérdéssé, hogy egyáltalán érdeke-e az erős központi hatalom kialakulása.

Az atlanti Nyugat-Európában lezajló kettős forradalom, a nemzetállami fejlődés modellértéknek bizonyult a németországi nacionalista csoportok számára, akik olyan erős, geopolitikailag egységes nemzetállamot megteremtését szorgalmazták mint a közép-euró-

²⁵ A Lengyelországot történelme során többször felosztották: az első ilyen jellegű területi rendezésre 1772-ben került sor (gyakolati végrehajtása 1773). Oroszország megszerezte Lengyel-Litvániát és Belorusszia K-i részeit. A Habsburg Birodalom Galíciát kapta és Poroszországnak jutott Kelet-Poroszország, kivéve Gdansk és Torun. A lengyel állam elveszített mintegy 210 000 km² területet (összterületének 30%-át), 5 millió lakost (népességének 35%-át). A második felosztásra 1793-ban került sor, amikor Oroszország és Poroszország szerzett területeket. Az Orosz Birodalomhoz csatolták Belorussziát és Nyugat-Ukrajnát (csaknem 242 000 km²), Poroszország elfoglalta Gdansk és Torun városát és 58 000 km² területet. A harmadik felosztás 1795-ben következett be, amikor a 212 000 km² terület, 4 millió lakosú maradék Lengyelországot teljesen felosztották. Litvánia Oroszországhoz került, a poroszok Varsót, Ausztria Krakkót és környékét, ill. a Galíciától ÉNy-ra eső területeket szerezte meg (BIBŐ I. 1986). A negyedik felosztás 1815-ben történt, amikor a Napóleon kereált lengyel államiságot ismét eltüntették a térképről, végül 1939. augusztus 23-án megtörtént Lengyelország ötödik felosztása.

²⁶ Poroszország az 1740–1748 és az 1756–1763 között vívott háborúkban megszerezte a legfontosabb kelet-közép-európai iparvidéket, Sziléziát. A háromhatalmi osztozkodás után sikerült egyesíteni a korábban elszigetelt területeket és az állam K-i részeit geopolitikai egységgé átalakítani. A közép- és észak-németországi Hohenzollern családi birtokok ívét, valamint a Rajna-vidéken szerzett területeket az újjászervezett területi igazgatási rendszer és a mind erősebb hatalmi koncentráció segítségével kapcsolják össze.

²⁷ A Dél-Németországba szorult császári hatalom pozíciói itáliai és németországi birtokaikon alapultak és bármilyen gyengén volt érvényesíthető ez a hatalom, mégis az egységet szimbolizálta. A Habsburgok 1805-ben lemondanak értéktelennek látszó hatalmukról és új, birodalmuk geopolitikai egységét szimbolizáló címet vettek fel.

pai régió Ny-i határán kialakult Franciaország. A német egység létrehozásának hármass alternatívája²⁸ mellett olyan gondokkal is meg kellett küzdeni, hogy az eljövendő új közép-európai nagyhatalomnak nincs fővárosa, állami apparátusa, nem rendelkezik egységes politikai kultúrával és nemzeti elittel (BIBŐ I. 1986).

A nyugat-európai térfejlődési mintákkal ellentétben sajátos regionális jelenség volt Közép-Európában – amely a német egység kialakulásában is szerepet játszott, a Balkánon és Kelet-Európában csak később jelentkezett – az erős nyelvi nacionalizmus (BEREND T. I. 1987), amely jelentős térformálási szerepet töltött be. Az etnikai legitimáció éppen a régióspecifikus politikai bizonytalanság miatt válhatott államalkotó tényezővé Közép-Európában. Mindez természetesen jellemző volt az egyesítési háborúk²⁹ során kialakult, dinasztikus területi egységgé fejlődő Németországra is. Az egynyelvű nemzetállam kialakításának geopolitikai igénye a 19. sz.-tól ott volt a közép-európai térség eszmerendszerében. Mivel a nyelvi és a politikai (történelmi) törésvonalak a régióban általában nem estek egybe, állandó határviták terhelték Közép-Európát.

Mindez a 19. sz. végén azonban még nem volt ennyire problematikus, mert a térséget a német Mitteleuropa gazdaságilag-katonailag-politikailag integrálta. Történelmileg ez nagyrészt azokat a kis- és közepes méretű német állami egységeket jelentette, amelyeket 1871-ben a II. Német Birodalomban egyesítettek. Másrészt a hatalmas erőket birtokló, geopolitikailag egységes állam – önmagában is – alapvetően destabilizálta és veszélyeztette a Bécsi Kongresszus által kialakított európai hatalmi egyensúlyi rendszert sajátos, diplomáciai eszközökkel kialakított szövetségi blokkja révén.

A német dominanciájú Mitteleuropa geopolitikai stabilitásának kulcsát Bismarck egy bonyolult szövetségi rendszerben látta, amelynek célja az egyesített Németország európai pozícióinak megőrzése volt. A „vaskancellár” világosan felismerte, hogy a közép-európai tér német egyesítése alapvetően megváltoztatta az európai hatalmi helyzetet. A régiót két birodalmi egység – a nemzetállami Németország és a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia – határozta meg, határai egybeestek a mindinkább aszimmetrikussá váló bipoláris geopolitikai egység érdekszférájának peremvonaláival.

A gazdasági fejlődés, a külső piacok igénye egyre agresszívebb német külpolitikát eredményezett. 1890 után a német térfelfogás Közép-Európa helyett meghirdette világhatalmi igényeit, ám a szükségesnek tartott erőter határait bizonytalanul jelölték ki. Az új német imperializmus nem tudott dönteni a maritimizmus és a kontinentalizmus között³⁰.

²⁸ A három lehetséges modell: a kisméretű egység mellett, amely Ausztria teljes kizárását jelentette a német nemzetállamból, felmerült a nagynémet egység alternatívája, amely szerint Ausztria német területei is részét képeznék az új Németországnak, ill. a német középhatalmak által (Ausztria és Poroszország ellenében) végbevitt egyesítés.

²⁹ A Bismarck irányította Poroszország három háborút viselt: 1864-ben Dánia ellen osztrák szövetséggel Schleswig-Holstein birtoklásáért vívott küzdelem megszilárdította a német területek É-i határait. Azt követően a területek közös kormányzásból eredő feszültségek lehetővé tették, hogy 1866-ban Ausztriát véglegesen kiszorítsák Németországból, majd az 1870–1871-es porosz-francia háborúban megszilárdítsák a német területek és a régió határait.

³⁰ Max WEBER 1895-ben Freiburgban mondta ki, hogy a német kultúrát az erős német nemzetállamnak a globális térben kell megvédelmeznie. Ez a felfogás tulajdonképpen igazolta a német flottaépítés programját, amelyet von Tirpitz admirális és az 1898-ban megalapított Haditengerészeti Egyesület (Flottenverein), valamint az 1893-ban létrejött Pángermán Liga (FULBROOK, M. 1993) erőszkolte ki. Mindez tulajdonképpen a német kulturális imperializmus megjelenését jelentette.

A modern történelemben először az Európa középső régiója kihívóként lépett fel a hozzá képest peremhelyzetben lévő térségekkel szemben.

A Mitteleuropa-koncepciók egyre merészebben lépték túl Közép-Európa regionális határait, mert a német politikai földrajzi gondolkodás a nemzet prosperitását szoros kapcsolatba hozta az általa birtokolt terület nagyságával. A nemzet erejének territorio-centrikus eszméje az egész régióban – és a politikai földrajzban mint tudományban is – hosszú időn keresztül fennmaradt és számos feszültség forrásává vált. A kibővített Mitteleuropának önálló gazdasági világbirodalom, geopolitikai akciócentrum (NAUMANN, F. 1915) kellett volna válnia, amely illeszkedett az akkori világ gazdaság egyre protekcionista rendszeréhez.

A német Közép-Európa hatalmi erőfeszítései azonban kudarcot vallottak és 1918 után a győztes hatalmak átalakították az európai államrendszert, amely elsősorban a közép-európai régióban hozott gyökeres változásokat. Mitteleuropa leszűkült a megcsontított Németországra³¹, amelynek geopolitikai egységét megbontották és nemzeti szuverenitását korlátozták. A közép-európai térség K-i részén, Oroszország és Németország között kialakították a kettős geopolitikai funkciót hordozó ütközőállami övezetet. A kis- és közepes méretű államokból álló „Cordon Sanitaire” volt hivatott megakadályozni, hogy létrejöjjön az Eurázsiai Tengely. A kettős nyomás alatt élő ütközőzóna csak nagyhatalmi támogatással teljesíthette volna hatékonyan geopolitikai feladatait, ehhez azonban kevés támogatást kapott az atlanti Európától.

A friss nemzeti szuverenitások biztosítása volt a legfontosabb politikai feladat. A versailles-i békerendszer nem számolt azzal, hogy az új államtestek más etnikai egységekbe is belevágnak, véglegesnek tekintett egy rossz territoriális rendezést, Németország és Oroszország befolyási övezetének visszaszorulását tartósan vélte. A hatalmi vákuumra épített európai biztonsági rendszer, a hatalmi egyensúly fenntartása egy olyan Kelet-Közép-Európára hárult, ahol a háború után meghízott 12 800 km-nyi új politikai határok döntő hányadát kijelölték. Ezek a politikai választóvonalak zömmel előzmények nélküliek voltak és a győztes kisállamok vélt történelmi, stratégiai, etnikai és gazdasági igényeit tükrözték. Ezért a térség súlyos és tartós, etnikailag színezett területi konfliktusok színtere lett.

Az újjászerveződő német Mitteleuropa legfontosabb célja a teljes német egység etnikai alapú megteremtése lett (BIBÓ I. 1986). A felerősödő protekcionizmus ösztönözte egy önálló német erőter létrehozásának igényét. A makroregionális méretű Mitteleuropa ismét egy territoriális egységbe szervezte volna egész Közép-Európát, kitágítva annak határait a német nagyhatalmi céloknak megfelelően. A „Cordon Sanitaire” semlegesítésére a kelet-európai régió nagyhatalma alkalmas partnernek bizonyult. A kisállami ütközőzóna helyén 1939³² után egy konfrontációs vonal alakult ki Közép- és Kelet-Európa között, amely a Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódott.

A II. világháborúban a német dominanciájú Mitteleuropa megteremtette az európai hegemoniát, de azt nem volt képes véglegessé tenni. A maritim és kontinentális perifériák

³¹ Németország elveszítette Elzász-Lotharingiát, Nyugat-Poroszországot, Felső-Sziléziát, valamint Posent. Danzig és környéke Népszövetségi ellenőrzés alá került mint szabadváros, Kelet-Poroszországot pedig lengyel korridor választotta el a többi német területtől (FULBROOK, M. 1993).

³² A német geopolitika szorgalmazta a Rapalló-mintájú megállapodásokat a kisállami térség két peremhatalma között. Ezek közül is kiemelkedő fontosságú az 1939. augusztus 23-án kötött Molotov-Ribbentrop paktum, amely nagyhatalmi érdekek szerint felosztotta a térséget és új határokat húzott Kelet- és Közép-Európa között.

nyomására, amelyek felett Németország területi ellenőrzése nem valósult meg, a birodalmi Közép-Európa összeomlott és 1945–1948 között teljesen felszámolódott.

Az új kontinentális választóvonal, amely Stettintől Triesztig húzódott (MEZEI G. 1988), az európai államtér bipolaritását, a K-i és a Ny-i erőter szembenállását jelentette. Az új Kelet-Európa mesterséges, szupranacionális térséggé vált, ahol a szovjet imperializmus érdekei érvényesültek. Ny-on a tradicionális atlanti hatalmak az Egyesült Államokkal szövetségben alakították ki geopolitikai erőterüket, amely a NATO-ra, és a Római Szerződésekre épült.

Az európai kontinentális megosztottságot a német állam sorsa szimbolizálta. A Ny-i politikusok attól tartottak, hogy az egyesített Németország a szovjet hatalom behatolási területévé válik, ezért az angol, a brit és a francia megszállási zónák egyesítésével megkezdtek az NSZK integrálását a Ny-i erőterbe. A folyamatot kezdetben nehezítette a német remilitarizálástól való félelem, de Mitteleuropa Ny-i része hamarosan gazdasági nagyhatalommá vált, és jelentőségét mutatja, hogy az atlanti Európa hatalmi egyensúlya a Párizs–Bonn tengelyre épült (INOTAI A. 1995). Az 1950-es évek végére a Német Szövetségi Köztársaság katonailag, politikailag és területi szinten is beépült a Ny-i erőterbe. Az integrációs folyamatot elősegítette a Rajna-vidéken kialakult szubregionális együttműködési rendszer, amely a helyi erőforrásokra épült és térformáló erejét jelzi, hogy e terület köré szerveződött az Európai Unió, amely nemzetközi rendszer mind meghatározóbb, mára globális súlyú elemévé vált.

A K-i régióban hosszú forradalom zajlott le, amely a jaltai területi rendezés ellen irányult (FEHÉR F.–HELLER Á. 1990). A folyamat nem volt ellentmondásokról mentes, hiszen a birodalmi elnyomás mellett jelentkeztek olyan ideológiák, amelyek a térség megosztottságát, belső feszültségeit tovább növelték. A dákóromán kontinuitás, a kelet-német nép, a jugoszlávizmus, a szubregionális nagyhatalmóság igénye megosztotta a régiót, habár nyílt területi és etnikai vitákra a szovjet imperializmus nem adott módot.

Az 1980-as években a birodalom és Ny-i perifériájának gazdasági, kulturális ellentmondásai ismét életre hívták Közép-Európa eszméjét, azonban a régió kialakításának igénye csak a bipoláris világrend és a Szovjetunió bukása után válhatott realitássá. A kontinentális méretű funkcióváltás során Közép-Európa a birodalmi limesövezetből ismét nagyhatalmi ütközőzóna lett, amelynek sorsa meglehetősen vitatott, etnikai és területi konfliktusok lehetőségét is hordozza. A nagyhatalmi szomszédok között létező térség orientációváltása azt jelenti, hogy innovációs folyosói ismét megnyíltak, ezáltal az Európai Közösség felé.

Közép-Európa K-i térségében számos geopolitikai ilhetettségű szubregionális együttműködési³³ lehetőség (NAGY L. 1995) kínálkozik, de ezek önmagukban nem pótolhatják a Európai Közösséghez való csatlakozást. A terület a jelenlegi hatalmi erőviszonyok mellett nem lehet semleges, nem alkothat önálló gazdasági integrációt, amely önmagában hatékony ellensúly lehet regionális nagyhatalmi szomszédainak. Valódi és egyben a legolcsóbb stabilizációt a NATO és az EU szervezetébe történő teljes jogú

33

1984. novemberében Ausztria, Jugoszlávia, Magyarország és Olaszország létrehozott egy együttműködési fórumot, amelyhez 1990-ben csatlakozott Csehszlovákia. A Pentagonálé Lengyelország 1991-es csatlakozásával tovább bővült (Hexagonálé). A szervezet új neve: Közép-Európai Kezdeményezés, amely új funkciókat kapott. Elsősorban a térséget érintő politikai kérdésekkel, a gazdasági együttműködés lehetőségeivel foglalkozik. 1991 februárjában alakult meg a Visegrádi Csoport, majd a CEFTA.

integrálás jelenti. Mindez természetesen Európa világhatalmi pozícióit is javítaná, mert a geográfiai és kulturális egység, Kelet-Közép-Európa természetes háttország lenne.

A bipoláris világrend bukása után a közép-európai régió részben visszanyerte történelmi, földrajzi pozícióit, de a geopolitikai bizonytalanság erős versengést, Szlovákiában orientációs bizonytalanságot eredményezett. Mindez visszavezethető arra az identitásválságra, amely Nyugat-Európában jelentkezett. A Közösség „előszobáztatási” politikája annak következménye, hogy kereskedelmi és stratégiai céljai kevésbé esnek egybe, meg kell határozni, hogy az egyesült Európa regionális, vagy globális hatalom lesz-e.

Az 1990-es éveket két folyamat jellemzi: az integráció – vártnál lassúbb – mélyülése, valamint az egykori K-i erőterben a nemzetállam reneszánsza. Ezért a leszűkült Közép-Európában egyszerre van jelen a modernizációt magával hozó európaizálódás, az Európába történő reintegrálódás, valamint a renacionalizálódás, a nemzetállami szuverenitás prioritásnak térfelfogása.

A közös geostratégiai helyzetben lévő „szűkebb Közép-Európa” egyébként is gyenge határait meghúzni most, amikor a természetföldrajzi elemek meghatározottsága csökken, a regionális, szubnacionális struktúrák jelentősége egyre növekszik, csak geopolitikai alapokon tűnik lehetségesnek. A térség sorsa szorosan kapcsolódik az EU-hoz, a NATO-hoz és ez a csatlakozás megteremtheti számára a lehetőséget, hogy integráns része legyen annak a politikai erőternek, amelyhez történeti-politikai-gazdasági fejlődése révén általában kötődött.

Természetesen a csatlakozással járó problémák sem elhanyagolhatóak. A K-i bővítés valóban elmozdíthatja a Közösség dinamikai súlypontjait és a Rajnától Ny-ra, a Pó vonalától D-re eső térségek számára kedvezőtlen lehet (KÁDÁR B. 1997). A költségek, az első körben fel nem vett országok politikai reakciói ellenére a valódi biztonságot, az fejlődés lehetőségét az integráció jelenti. Egy magára hagyott „szűkebb Közép-Európa” potenciális konfliktusövezetté válhat a nemzeti önmeghatározás korát élő Német- és Oroszország között és az egyes országok nagyhatalmi patronusok keresésére kényszerülnének, akár egymással szemben. Következésképpen a térség államai csak a teljes jogú tagsággal érhetik be, amely egyben biztosítékot jelenthetne, hogy nem válnak ismét a német Mitteleuropa alárendelt részévé. A sikeres csatlakozás erősíthetné a Közösség kelet-európai pozícióit, habár sajátos módon ismét a kontinentális tér szerkezetének újragondolásának kényszerét vetné fel.

IRODALOM

- AMBROSE, S. E. 1991. Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938. – Penguin Books, New York, etc. pp. 364–380.
- BARÁTH T. 1986. Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. – In.: RING É. (szerk.): Helyünk Európában I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, pp. 390–404.
- BEREND T. I. 1987. Válságos évtizedek. III. bővített, átdolgozott kiadás. – Magvető Kiadó Budapest, pp. 23–90.
- BIBÓ, I. 1986. Válogatott tanulmányok. I. kötet, 1935–1944. – Magvető Kiadó, Budapest, pp. 298–549.
- BRZEZINSKI, Z. 1995. A megtervezett Európa. – *Külpolitika* 1. pp. 23–36.
- CSABA L. 1997. A kibővülés dinamikája. – *Külpolitika*. 1. pp. 30–48.

- CSETÉNYI J. 1986. Revízió és közgazdaság. – In.: RING É. (szerk.): Helyünk Európában I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, pp. 150–154.
- DALBY, S. 1993. Post-Cold War security in the new Europe. – In.: O’LAUGHLIN, J.–VAN DER WUSTEN, H. (ed.): The New Political Geography of Eastern Europe. Belhaven Press London, etc. pp. 71–89.
- DIÓSZEGI I. 1994. A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1989. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- EHRlich É.–RÉVÉSZ G.–TAMÁS P. 1994. (szerk.): Kelet-Közép-Európa: honnan-hová? – Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 54–57; 70–73; 193–197; 231–262; 295–301; 356–400; 428–457.
- FISCHER F. 1992. A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989). – IKVA Kiadó, Budapest
- FEHÉR F.–HELLER Á. 1990. Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 111–129.
- FULBROOK, M. 1993. Németország története. – Maecenas Történelem Könyvek, Maecenas Könyvkiadó, Budapest, pp. 17–245.
- HALECKI, O. 1995. A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története. – 2000. Osiris – Századvég Kiadó, Budapest, pp. 11–125.
- GATI, C.H. 1991. Füstbe ment tömb. – Századvég Kiadó, Budapest
- GÁL I. 1986. Közép-Európától Kárpát-Európáig. – In.: RING É. (szerk.): Helyünk Európában. I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, pp. 501–505.
- HUNTINGTON, S. P. 1995. Civilizációk háborúja. – Külpolitika 3–4. pp. 13–145.
- INOTAI A. 1995. A társulási szerződéstől a teljes jogú tagságig. – Európai Szemle 4. pp. 75–102.
- JÁSZI O. 1986. A Monarchia jövője. – In.: RING É. (szerk.): Helyünk Európában I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, pp. 84–114.
- JESZENSZKY G. 1997. Az euroatlanti gondolat történelmi gyökerei Magyarországon. – Külpolitika 1. pp. 17–29.
- KÁDÁR B. 1997. A keleti kibővülés és a magyar stratégia. – Külpolitika 1. pp. 49–57.
- Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei. 1997. Negyedik jelentés. – Külpolitika 2. pp. 110–132.
- KENNEDY P. 1992. A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- KENNEDY P. 1997. A XXI. század küszöbén. – Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 239–270.
- KISSINGER, H. 1996. Diplomácia. – Panem-Grafo-McGraw-Hill, Budapest
- LACOSTE, Y. 1994. (szerk.): Dictionnaire de Geopolitique. – Flammarion, Paris, pp. 102–117; 227–231; 496–498; 741–745; 1228–1232; 1293–1297; 1401–1403; 1431–1437; 1464–1467.
- MACKINDER, H. J. 1904. The geographical pivot of history. – The Geographical Journal Vol. XXIII. No. 4. pp. 421–437.
- MEZEI G. 1988. Stettintől Triesztig. – Valóság, 8. pp. 1–21.
- MILETICS P. 1996. Egy európai határrégió: Kelet-Közép-Európa a geopolitikai térben. – In.: PÁL Á.–SZÓNO-KINÉ ANCSIN G. (szerk.): Határon innen-határon túl. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia Kiadványa, Szeged, szept. 4–6. pp. 240–251.
- NIEDERHAUSER E. 1997. Kelet-Európa az európai hatalmi politikában. – Rubicon 5–6. pp. 40–442.
- NAGY L. 1995. Az USA európai katonai jelenléte. – A Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet és a Zrínyi Kiadó közös kiadványa, Budapest, pp. 17–53; 155–192.
- NAUMANN, F. 1915. Mitteleuropa. – Verlag von Georg Reiner, Berlin, pp. 33–164.
- NIJMAN, J.–VAN DER WUSTEN, H. 1993. Breaking the Cold War mould in Europe: a geo-political tale of gradual change and sharp snaps. – In.: O’LAUGHLIN, J.–VAN DER WUSTEN, H. (eds.) The New Political Geography of Eastern Europe, Belhaven Press London, etc. pp. 15–31.
- PARKER, G. 1983. A political geography of Community of Europe. – London, etc. Butterworths, pp. 51–61.

- PÁNDI L. (szerk.): 1995. Köztes-Európa 1763–1993. – Osiris–századvég Kiadó, Budapest
- PAP N. 1997. Nyugat-Európa politikai földrajza. – Kézirat, Pécs
- POUNDS, N. J. G. 1963. Political Geography. – McGraw-Hill Book Co. Inc. New York, etc. pp. 172–174; 396–410.
- POUNDS, N. J. G. 1997. Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest
- PROBÁLD F. (szerk.): 1994. Európa regionális földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 175–249; 355–414.
- ROMSICS I. 1997. Közép- és/vagy Kelet-Európa. – Rubicon 5–6. pp. 43–47.
- RÓNAI A. 1936. Biographie des frontières politiques du Centre-Est Européen (Közép-Kelet-Európa politikai határainak életrajza). – Budapest
- RÓNAI, A. 1993. Közép-Európa Atlasz. – Szent István Társulat, Püski Kiadó, Budapest
- SÁGI ZS. 1997. Kelet-Európa politikai földrajza. – Kézirat, Pécs
- SHORT, J. R. 1993. An introduction to political geography. – Second Edition, Routledge, London
- TAYLOR, P. J. 1993. Political Geography, World Economy, Nation State and Locality. – Longman Scientific & Technical, New York, pp. 135–148.
- TELEKI P. 1986. Az európai probléma. – In.: RING É. (szerk.): Helyünk Európában I. kötet. – Magvető Kiadó, Budapest, pp. 214–226.

THE ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF THE CENTRAL EUROPEAN SPACE

by *P. Miletics* and *V. Pál*

S u m m a r y

The problem of Central Europe is an old-new issue in political geography. Its core is either too strong or too weak compared to the periphery and in both situations Central Europe is the carrier of instability.

In this study an attempt is made to outline the development of the spatial pattern of the region's states, some significant stages of the changes through the history and the interrelationship between them.

We tried to forecast the future spatial model of region. In our opinion the best alternative for the region is to join the European Community and the North Atlantic Treaty Organisation.

This would make it possible for the eastern part of the still divided region to integrate into the western community. Hereby the historical dividing lines would be stretching east of Central Europe transforming the spatial structure of the continent.

For the unstable surroundings and the states left out of the first round of joining, all of the above circumstances would be unfavourable but an analysis of this topic should be the task of another study.

Translated by the authors